

ישראל נטח בה'

(מידת הניטחון בה' נמשנתו של מרן הרב קוק זצ"ל)

הקדמה

שאלת הדרך הטובה אשר ילך בה האדם במידת הביטחון בה' - קשה ומורכבת היא, והעסיקה את גדולי ישראל במהלך הדורות. שאלה זו מקרינה, בצורות שונות, על שאלות רבות העומדות במרכז הווייתה של הציונות הדתית, כמו: גאולה בדרך הטבע, ההתיישבות בחלקי הארץ תוך אי ודאות מדינית, מקומו של השירות הצבאי ביחס לעבודה הרוחנית, ועוד. מאורעות המלחמה האחרונה ומוראותיה העצימו את השאלות, והפעם - ביחס לאמצעים שיש לנקוט בהם לשם שמירה על החיים. משום כך חיוני לברר את שיטתו של מרן הרב קוק זצ"ל בשאלות אלו.¹

בשנים עברו, קשה היה מאד לדון על כך, בעיקר בגלל מיעוט מקורות בכתבי הרב זצ"ל שעסקו בשאלה זו במפורש ותוך השלכות מעשיות. בשנים האחרונות, לאחר הוצאתם לאור של ארבעת כרכי 'עין איה', נסללה הדרך למחקר מסודר ומקיף יותר. הדברים מבוססים בעיקר על דברי הרב זצ"ל בעין איה, אולם מתוך התוויית הדרך בספרים אלו, ניתן לבאר את שיטתו של הרב זצ"ל כפי שהיא מתבארת גם בספריו האחרים, בהתאמה למבנה הכללי של שיטתו.²

א. ערכו של הביטחון

על ערכה של מידת הביטחון עומד הרב זצ"ל (עין איה שבת פרק ב, קצב):

תכליתה היא **קרבת א-להים** הנמשכת ממנה שהיא לעצמה השלמה גדולה, ו**גבורת הנפש** בעוז ה' - הנמשכת

1. ראשיתו של בירור זה - בימים קשים בשנת תשנ"ה בגוש קטיף, כאשר החיים היו תלויים מנגד, ופחד לילה ויומם העיק על הרוח. מאורעות שנת תשס"א העלו את הצורך לחדש את הבירור ולהעמיקו. המאמר מוקדש לעילוי נשמתם של חמשת גיבורי-חלוצי ההתיישבות המחודשת בכפר דרום, הי"ד: הרב שמעון בירן, דורון שורשן, אפרים איובי, גבריאל ביטון ומרים אמיתי.
2. דברי הרב זצ"ל נכתבו במקורם בכתיב חסר. לתועלת הקוראים, פתחנו את ראשי התיבות, ובחרנו להשתמש בכתיב מלא. תוספות והגהות משלנו - המצויות בגוף הדברים - הוקפו בסוגריים מרובעים. תוספות בסוגריים עגולים מופיעות במקור. כדי לקצר ככל האפשר, הבאנו מכל מקור את מה שנראה לנו הכרחי ביותר, ואיך - זיל גמור, במקור. נודה מאד למי שיוכל להאיר את עינינו במציאת מקורות נוספים בדברי מרן הרב ובנו הרצי"ה, זצ"ל.

ממנה בעת צר, שהאדם מוצא לו תמיד מחסה בשם ה', וגם בעת אשר כל המסיבות הטבעיות כבר חדלי כוח הן להצילו מרעתן - עוז ה' ישגבהו.

כלומר, שתי תוצאות גדולות יש לו לביטחון בה': האחת - תחושה עמוקה ומשמעותית של נוכחות א-להית בחייו של האדם בכל רגע ובכל צעד מחייו. והשנייה - תעצומות הנפש שהאדם מקבל מתודעה זו, שהקב"ה מלווה אותו בכל צעד מחייו ומבטיח את גורלו לטובה.

תוצאה שלישית מביא הרב במקום אחר (עין איה ברכות ט, כג ד"ה והנה), ביחס למצבו המוסרי של האדם:

המידה היקרה הזאת הונחה באדם... בהיותה מוכרחת להעמדת מצבו הרוחני והחומרי, לבל יהיה **נבהל להון** ושטוף בתאוותיו; כי ידע כי לא אשר יראה האדם שהוא טוב הוא הטוב המוחלט, כי ענייני האדם מונהגים הם על פי עצת ה' הקיימת לעד.

תוצאה רביעית היא דווקא חיזוק כוחו של האדם במעשיו ובהשתדלותו, וכך נכתב ב"שמונה קבצים" (קובץ ו, קנז):

הביטחון מוסיף הוא חיים ואומץ, כל מה שהוא מלוכש יותר ויותר במעשים רבים... והולך זרם גדול ואדיר ממקור האמונה ומחיה את הביטחון, ומשניהם ביחד פורץ מעיין וקילוח עצום אדיר ונורא... ומתפרץ בשפע עושר על כל אורחות השכל ועומק הדעת, ומחיה את כשרון הגבורה, כיבוש החיים, יישוב העולם וההתכוננות המעשית לכל פרטי פרטיה.

על היחס שבין הביטחון לבין ההשתדלות, ועל הדרך שבה הביטחון נותן יותר עוצמה להשתדלות, נעמוד בהמשך הדברים.

ב. חובת ההשתדלות

שתי גישות יש באשר לביטחון וההשתדלות: הגישה האחת מעלה על נס את הביטחון, ולפיה, ככל שיעלה האדם במדרגתו - כך ישתדל פחות³. הגישה השנייה מעלה על נס את חובת ההשתדלות, אלא שעליה להיות ניוונה מן הביטחון⁴.

1. השתדלות ותיקון עולם

לדעת הרב זצ"ל, האדם חייב לפעול בהשתדלות אקטיבית, ולא ללכת בדרך של ביטחון פסיבי. וכך הוא כותב בעין איה (ברכות א, קמג), ש"הביטחון התמידי הוא להיות **בוטח בה' שיעזרהו בהשתדלותו**".

הנימוק לכך שזוהי הדרך הראויה, מובא בהמשך הדברים⁵, וגם במשפט כהן (סי' קמד), כחלק מבידור הלכתי:

ורס"ג אומר בספר האמונות והדעות (י, טו), על מי שאומר שבטוח בה' על ענייני עולם הזה, שהיא דעה זרה, דא"כ יאמר גם כן על ענייני עולם הבא, ומה תכלית התורה והמצוות?

3. גישה זו מיוחסת לרמב"ן במספר מקומות (בראשית יב, י; יד, כ; ויקרא כו, יא; דברים יז, טז; כ, ח). לעומת זאת, במקומות אחרים כותב הרמב"ן על חשיבותה של ההשתדלות הצריכה ללוות את הביטחון (בראשית ו, יט; ל, ד; במדבר יג, ג; דברים יז, טז; כ, א; כ, ט; תורת האדם, הוצאת מוסד הרב קוק עמ' מב-מה).

4. דעת המהר"ל: ראה מאמרו של הרב צחי להמן בגיליון זה: "פחדו בציון חטאים".

5. ואלו דבריו: "כי בוודאי שלמות גדולה היא לאדם בהיותו עסוק לבדו בהצלחתו, כדברי הג"ר שעדיה ז"ל (אמונות ודעות, מאמר ג בפתחה), שאם היה שלמות להשיג שלמות בלא השתדלות - ...היתה הנהגת ה' יתברך ליתן ג"כ שלמות הנפש בלא השתדלות של תורה ומעשים טובים". וראה מה שכתב על כך הרב הנויר בביאוריו לאמו"ד ('צהר' ח עמ' 65-64).

מתוך כך כותב הרב בעין אייה (שבת ב, קצד), שההסתמכות על הנס פוגעת בשלמותו של האדם, המצווה לפעול ולעשות: שהאדם... ראוי הוא שיהיה אוהב את הטבע, את הסדר וההדרגה המניחים לו להיות **פועל**, לא **נפעל**. וזוהי שלמות יקרה לאדם, שיהיה חפץ באמת להיות פועל... אבל הנס מהפך את האדם לנפעל, כי הוא אינו יכול לעשות בזה מאומה: על כן מוגרע כוחו של אדם... ובתור נפעל, חי הוא על חשבון העבר, ומנכין לו מזכיותיו.⁷

2. יוצת האדם - חלק מן ההשגחה הא-להית

השתדלות זו, כאשר היא מלווה במידת הביטחון, אין היא כפירה בהשגחתו של ריבון העולם. להיפך, הרי היא המימוש המלא של האמונה בה' כמכוון את כל פעולות הטבע, ואף את היוזמה האנושית. וכך נכתב בעין אייה (שבת ב, קצה):

...הטבע הוא מעשה ה' עם האדם עצמו. כי כל מה שהאדם עושה - הלא הוא גם כן מעשה ה'. ואין הפרש בין אם יהיו האמצעיים כוחות המציאות או זריות האדם, שכלו וחפצו. כשהוא גם כן משתמש בהם, הוא גם כן חלק מהמציאות, שהיא כולה מעשי ה'.

לאור זאת, מתבררת החשיבות שיש בפעילותו האקטיבית של האדם:

אלא שבהיותו פועל, הוא מתגדל ג"כ מצד פרטיותו; ובהיותו נפעל - הוא מתקטן, חי חיים של **קבלה**, לא של השפעה. וראוי לאדם לאהוב חיי **השפעה**, שהם חיי **פעולה**, שהוא חפץ ה' היותר עליון הרוצה בשלמות היותר עליונה של בריותו.

לדעת הרב זצ"ל, מעשי האדם הם הביטוי הממשי לעשייה הא-להית בעולם.⁸

הרב זצ"ל מרחיב את הרעיון שהשתדלות האדם היא המימוש של השגחת ה' בעולם כאשר הוא מתייחס לענייני הרפואה לאור דברי הגמרא (ברכות ט, א) המצווה על האדם להתפלל לפני הכניסה לרופא. ועל כך הוא כותב (עין אייה ברכות ט, קפ; מובא בעולת ראייה ח"א עמ' שצ):

האדם הוא יצור אורגני, דבקים וקשורים המה כוחות גופו זה בזה וכוחות נפשו זה עם זה... ומי הוא האדם שיוכל להתפאר ולומר שידוע הוא את כל כוחות הגוף והנפש...? א"כ הלא אין אמונה ברופא; כי אף אם במקצוע האחד הצר והקצר ירפא, אולי גורם השינוי הזה קלקולים רבים בעבר אחר, ששקולים הם כנגד התועלת היוצאת מרפואתו...

6. ובדומה לכך כתב בעין אייה ברכות (ט, טד).

7. ומסכם הרב זצ"ל (עין אייה ברכות ט, ז): "הרי שכל עזרת ה' תבוא **"על גב אישי"**, באשר זאת היא הטובה האמיתית, ועיקר החיים שיגיע האדם לטובתו הכללית והפרטית בהשתדלותו ועמל נפשו". ובדומה לכך כתב הרב בהרחבה גם בפרק א (סי' קא) בעניין "גדול הנהנה מיגיע כפיו (=השתדלות) יותר מירא שמים (=ביטחון פסיבי)". וכן בפרק ט (סי' קכ): "כי במקום שהיכולת מתגלה, חלילה להשתמש בביטחון; שאין זה ביטחון כי אם הוללות ומסה (=ניסיון) כלפי מעלה".

8. על פי אותו עיקרון הוא מסביר גם את שאלת הניגוד שיש בין האמונה לבין המדע בקשר לבריאת העולם (אגרות הראי"ה א, קלד): "יסוד הכל הוא מה שאנחנו מלמדים בעולם, שהכל פועל ה', והאמצעיים, רבים או מועט, לרבבי רבבות, הם **הכל מעשי ה'**, שלא חיסר מעולמו כלום, ושאין קץ לגבורתו... ופעמים שאנחנו מוכירים גם כן את האמצעיים ג"כ בשם, להרחיב את הדעת, ולפעמים אנו אומרים בדרך דילוג 'וייצר ה'', 'ויעש ה''. כמו שאנו אומרים 'אז יבנה שלמה', ואין אומרים ששלמה ציווה לשירים והשרים להנמוכים מהם, והם להאדריכלים והאדריכלים לאומנים, והאומנים לעושי המלאכה הפשוטים, מפני שהוא דרך ידוע, וגם איננו עיקרי".

לאור זה שישנו סיכון בהליכה לרופא, מסיק מרן הרב:

ובאשר אין השכל מסכים אל הרפואה בהתחכמות האדם, והניסיון אמנם יורנו כי פעמים רבות תקלע חכמת הרפואה אל האמת - צריכין אנו להשכיל **שגם השימוש בחכמת האדם ברפואה היא אחת מפליאות ההנהגה** [הא-להית]; ואנו משיבים את הדבר להשגחה העליונה כאותן הדברים שאין בו שום יכולת בפועל כפינו...⁹ הבנה זו, שההשגחה הא-להית יוצאת אל הפועל באמצעות מעשי האדם (במקרה זה - הרופא), קובעת יחס אחר אל העשייה האנושית, כפי שנכתב בהמשך הדברים:

שאינו לנו לחוש על המסתרים של הייחוסים שאין עינינו רואות אותם; שא"כ כבר ביטלת כל עמל האדם לתיקון הגשמי והרוחני, כי יחוש שכל מה שהוא מתקן ומשכלל, שמא גורם הוא הפסד באיזה יחס נסתר¹⁰. אלא כך היא המידה שאין ראוי לפקפק בה כלל: שאין לו לדיין אלא מה שענינו רואות; והתורה נתנה רשות לרופא לרפאות בהיותו בקי במקצוע שלו; **ואין להרפות ידי העמלים בתיקונו של עולם, לפקפקם בחששות של מסתרים.**

כוחו וכשרונו, חכמתו ויוזמתו של האדם הם חלק בלתי נפרד ממעשי ה', כדברי הרב: והתפתחות שכל האדם, וכל תולדות המצאותיו דבר בעתו - **הכל מעשה ה'** המתראה לפי צרכי האדם בעיתותיו ודורותיו, לתעודה רמה ומדוייקת, שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע¹¹. מדבריו למדנו, שלא זו בלבד שיש להשתדל במקום שבו התועלת ברורה ומוכחת, אלא שחובת ההשתדלות מחייבת פעילות **על פי השכל הישר והידע האנושי** גם במצבים של אי ודאות, בהם עלול להתברר בדיעבד שהפעולה הזיקה יותר מאשר הועילה. במקום זה מתבטא הביטחון בה' בנכונות **ליטול את הסיכון** הקיים בעשייה, מתוך הכרה בכך שכל מערך שיקול הדעת האנושי, על טעויותיו האפשריות, אף הוא חלק מן ההנהגה הא-להית.

3. טובע הנאחו בקש

על כך יש לשאול: האם יש מקום לנקוט למשל פעולות שסיכויי הצלחתן מועטים, שהן בבחינת "טובע הנאחו בקש", בהסתמכות על כך שהקב"ה ישלים את החסר¹²? הרב זצ"ל עוסק בשאלה דומה ל"טובע הנאחו בקש" בתשובה (עזרת כהן סי' לד), העוסקת בשימוש באמצעים למניעת היריון, כאשר אינם בטוחים דיים למניעת סכנה: ולבי נוטה לומר שכיון שבכל ההתחכמות שבעולם אין לנו עצה בטוחה - יותר טוב **לסמוך על רחמי שמים** אפילו בנידון דידיה, וירבה בתפילה (כנדה עא, א). ובירושלמי (פ"ח דתרומות ה"ג): "רבי ינאי הוה מדחיל

9. רעיון דומה, אם כי בהקשר אחר, כתב הרצ"ה זצ"ל במאמרו: "לתוקף קדושתו של יום עצמאותנו" (לתיבות ישראל ח"א עמ' קפג): "כי **זוה הנבירה והדעת'** המתגלה באדם, להתגבר על כוחות המשחיתים ומתנגדים לקיומו הוא נס המופיע ממרומים", ע"ש בהרחבה.

10. המקור לדברי הרב זצ"ל הוא הרמב"ן (תורת האדם, הוצאת מוסד הרב קוק עמ' מא-מב). והרב זצ"ל מרחיב את הרעיון הזה בתשובה העוסקת ביחס העקרוני לחכמת הרפואה בהלכה (דעת כהן סי' קמ).

11. דברים דומים כותב הרב זצ"ל ביחס לעצם ההתפתחות של המדעים. וכבר עמד על כך ר' מנחם לבני במאמרו: "זאת תורת המדע" ('צהר' ח עמ' 84-83).

12. החזו"א (אמונה וביטחון ב, ו) מסביר את ביקורתם של חז"ל על יוסף שביקש את עזרתו של שר המשקים (עי' רש"י בראשית מ, כג) בכך שיוסף הסתמך על משענת קנה רצוף, בבחינת "טובע הנאחו בקש", והסיק מתוך כך שפעילות מסוג זה איננה השתדלות ראויה.

מינייה (מן הנחשים), סגין והוה יהיב ערסיה על ארבעה מרישין דמיין (ספלים מים), חד זמן פשט ידיה ואשכחיה - אמר: ארימון מינייה (ולענ"ד צ"ל: מינייהו). שומר פתאים ה'".
 ונ"ל פירושו: מאחר שראה שכל השמירות היתירות אינן מועילות, וסוף סוף יוכל [הנחש] לבוא ולהימצא במיטתו המשומרת כל כך, אמר שהוא רואה מזה שצריכים לסמוך רק על רחמי שמים...
 מתשובה זו ניתן להסיק ש"טובע הנאחו בקש" אינו חלק מחובת ההשתדלות. אולם נראה שיש לחלק בין המקרים: בתשובתו עוסק הרב זצ"ל במצב של סכנה רחוקה, שאמצעי ההגנה נגדה אינם מבטיחים את התוצאה. על כך אומר הרב שההשתדלות הזאת היא מיותרת¹³. אולם במצב של סכנה ודאית, יתכן שהאדם נדרש לחפש כל דרך אפשרית כדי להינצל, גם אם סיכוייה מעטים - תוך ביטחון בקב"ה שיצליח את דרכו.

4. ההשתדלות הרוחנית והמוסרית

על פי דרכו של הרב זצ"ל, ההשתדלות אינה מבטאת חיסרון באמונתו של האדם בהשגחת ה', אלא באה להטיל עליו אחריות יתירה לתיקונו של עולם בשליחותו של הבורא. תפיסה זו מעצבת את תכניה של ההשתדלות בהיבט נוסף, והוא: המרכיב המוסרי והרוחני. וכך כותב הרב בעין אייה (ברכות ט, ז):

אין גדר הביטחון וההיתלות אל ישועת ה' בא... כי אם להשכיל את העם שלא בכוח הגבורה הבשרית לבדה ישגו מאוויים, כי אם צריך לזה גם הגבורה המוסרית שהיא ההליכה בדרכי ה'...

נמצא **שיסוד הביטחון ותכלית ההוראה שהראה ה' יתברך על ידי ההנהגה הניסית... היתה, לא להחליש את הציור שצריך התאמצות אדם להקמתו הכללית והפרטית, כי אם לשכללה שתהיה שלמה כל צדדיה, היינו: שלא תסתפק רק בגבורה פשוטה, כי אם תפנה על כל הצדדים של שלמות הפרטי והכללי.**

והו יסוד הדקדוק המוסרי שהיו צריכים להתנהג במלחמותינו לפי הדרכתה של תורת ה' תמימה... והביטחון מועיל רק למלא את כוח החריצות מכל צדדיו, שלא ייכשל בהתמלאו רק צדדים גשמיים לבדם.

הביטחון, לא בא לצמצם את ההשתדלות, אלא להרחיב אותה גם לתחומי העוצמה הרוחנית והמוסרית. ההכנה הרוחנית נחוצה ודרושה אפוא, לא רק כמרכיב במידת הביטחון, אלא כחלק בלתי נפרד מן ההשתדלות עצמה¹⁴.

13. לאור זה יש לשקול את שאלת **לבישת השכפ"ץ בזמן נסיעה בכבישי יש"ע** (ראה מכתבי הרבנים בעניין, המופיעים בגיליון זה). החשש מפיגוע ירי במהלך נסיעה כלשהי הוא נמוך למדי, ולאור ניתוח אירועים, התברר שלבישת השכפ"ץ מועילה לכל היותר בכשליש מן המקרים. האם יש מקום להשתמש באמצעי-ההירות זה, למרות יעילותו הנמוכה, או להשאיר את המצב בידי שמים! אולם יתכן שכאשר אנו עוסקים במלחמה, אין לשקול שיקולים פרטיים אלא שיקולים ציבוריים: מנקודת מבט זו, יש ערך בנסיעה ללא שכפ"ץ כדי לבטא ולהקרין רוח גבורה על העם כולו (טענתו של הרב יאיר שחור, שם), ומצד שני, הפחתת האבידות (הן בהרוגים והן בפציעות קשות) בשליש תסייע מאד לכוח העמידה של ההתיישבות ושל המדינה כולה (טענתו של הרב אבינר, שם). וצ"ע.

14. אותו עיקרון מופיע בהמשך (שם): "על כן... ירדו אלה האבנים, **אבני האלגביש**, לנצח מלחמתם, להישיר דרכי השתדלותם **שתהיה מכוללת בהשתדלות רוחנית** בדעת א-להים וכל דרכי היושר שהם דרכי ה' ביחד **עם עוזם וגבורתם**... וגרמו בהם שהם באו **על-גב-איש**".

דברים אלו, יש להם משמעות מעשית לגבי דרכי ההשתדלות, שצריכות להכיל בתוכן מרכיב משמעותי של שיקולים ערכיים ומוסריים. לדוגמא: העדפה של קנייה מיהודי, גם במחיר יקר יותר, היא דרך נכונה יותר בהשתדלות הכלכלית מאשר לחפש כיצד לקנות בזול¹⁵. כך ניתן ביטוי לכך שעניינה העיקרי של ההשתדלות הוא השתתפותו של האדם במהלך תיקונו של עולם.

מרכיב נוסף של ההשתדלות הרוחנית הנובעת מן הביטחון הוא התפילה. וכך נכתב ב'שמונה קבצים' (ה, קכה):
 משרוש הביטחון באים **ענפי הביטחון** שבהם כבר מוצאה לה **התפילה** מקום... ולפי אותה המידה שענפי הביטחון יונקים משרשה, הם מסתעפים, עושים פירות ומתגלמים גם בחיים לכל הרחבותיהם. "רצון יראיו יעשה ואת שוועתם ישמע ויושיעם"...

ג. חובת הזהירות

מדברי הרב על חובת ההשתדלות כדבר הנובע מן האחריות שהטיל הקב"ה על האדם לפעול במו ידיו למען תיקון העולם, למדנו את חובת ההשתדלות האקטיבית, באופן פעיל. מתוך כך עולה השאלה: מהי ההתייחסות הראויה אל ההשתדלות הפסיבית, להימנע מנקיטת פעולות שיש בהן משום סכנה; שהרי אין בה שום פעולה המביאה לתיקונו של עולם.

1. ביטחון וזהירות

על שאלה זו עונה הרב זצ"ל (עין איה שבת ב, קצו) ברמה העקרונית, ואומר:

לא לבד להוסיף זהירות במקום שאפשר לתקן... כי אם להימנע גם כן לגמרי מהליכה ועסק שיש בו מצד ילדי הזמן חשש סכנה.

במקום אחר (שם, קצב) מנמק הרב את הדברים, כאשר הוא מתייחס למה שמסופר בגמרא (שבת לב, ב) על ר' ינאי, שהיה בודק את הגשר לפני שהיה עובר עליו:

...כמה צריך האדם להיות נזהר שמידה היקרה הזאת... לא תיהפך לרועץ, שלא תהיה הסיבה לעצלות ולשפלות ידיים, שהוא ההיפוך מההשלמה האמיתית של האדם¹⁶.

מתוך כך באה הנהגתו של ר' ינאי:

על כן, כל מה שהאדם יותר דבק בקונו ויותר נאזר במידת הביטחון בשם ה' - **ראוי לו ביותר להראות זהירותו**

וזריזותו בכל הנוגע לפעולת אדם... על כן "ר' ינאי בדיק ועבר". ובתכלית זהירותו לא מנע כל טורח התלוי

בידי האדם להיות ניצל מכל תקלה ומכשול¹⁷.

15. מוסרים בשמו של הרב זצ"ל שיש להעדיף קנייה מיהודי עד פערי מחיר של שליש (עפ"י עדותו של ר' נפתלי שטרן זצ"ל, מבאי ביתו של הרב).

16. ובחריפות יתירה חוזר הרב על עיקרון זה בעין איה ברכות (ט, כג ד"ה והנה).

17. בתשובה (דעת כהן סי' נח) מעיר הרב זצ"ל שר' ינאי הולך לשיטתו במסכת סנהדרין (כו, א), שם הורה: "פוקו זרעו בשביעית, משום ארנונא", ואף שסכנת הנפשות שנבעה מן הארנונא הייתה סכנה עקיפה ורחוקה. ויש לשים לב לכך שאף תשובתו של הרב בעזרת כהן (לעיל אות ב/3), על שימוש באמצעים שיעילותם אינה מוכחת, מבוססת על דברי ר' ינאי.

2. השלכות הלכתיות

מרן הרב הסיק מעיקרון זה מסקנה מעשית כשעסק בטיול של רשות. הוא החמיר מאד בשאלה זו וכתב לבנו, הרצי"ה זצ"ל (אגרות ראי"ה ג, תתנב, עמ' קלב):

על דבר עצם ההליכה לטייל במקום שיש אפילו **חשש רחוק** של סכנה ח"ו - כבר גיליתי את דעתו... שאינה מהראוי... ונראה לענ"ד דהוא הדין בכל מקום שיש בו חשש סכנה, אפילו בדרך **מיעוט ורחוק מאד**¹⁸. ומכאן למדנו שהזהירות ראויה אף במקום בו על פי ההלכה מותר להסתכן; שכן מצד הדין נראה שאין לחשוש מדברים רחוקים, עליהם נאמר "שומר פתאים ה"¹⁹.

מאידך, במקרים אחרים של סכנה רחוקה, הורה הרב זצ"ל שיש גבול לזהירות הנדרשת, ואין להגזים בה. וכך הוא כותב בתשובה העוסקת בחשש למה שנאמר בצוואת ר' יהודה החסיד שאסור משום סכנה (עזרת כהן סי' ו):

והלא גם על דבר שחשו חז"ל לסכנה גדולה, כמו הקזה בערב שבת, שאמרו ע"ז בשבת (קכט, ב), שהיה ראוי למנוע אלא כיון שדשו בו רבים, "שומר פתאים ה"²⁰. ואפילו לגבי סכנה גמורה דקטלנית כתב בתרוה"ד (סי' ריא) דבענין נישואין אמרינן "כיון שדשו בה רבים שומר פתאים ה"²¹ (עי' נוב"י קמא אה"ע סי' ט), וכתב **דלא חיישינן לספק חששא**, כמו שאין אנו נוהרין מכמה מיילי דאזהירו רבנן עלייהו משום חשש סכנה...

בדעתו נראה לומר שיש לחלק בין **דין** לבין מידת **חסידות**. מצד הדין אין לחשוש לסכנה רחוקה, ויש לסמוך על כך ש"שומר פתאים ה"²²; ואילו מצד ערכה של ההשתדלות, יש לחשוש יותר²³. כל זה אמור דווקא שלא במקום מצוה (כגון: הקזה בערב שבת). אולם במקום **מצוה** של נישואין, בה הרב עוסק באותה תשובה, אין מקום להשתדלות כזאת. והדברים עולים בקנה אחד עם מה שהבאנו לעיל (אות ב/4) שחובת ההשתדלות, הנובעת מאחריותו של האדם לתיקונו של עולם, כוללת בתוכה את ההשתדלות בתחום **הרוחני והמוסרי**, לא פחות מאשר ההשתדלות בתחום **המעשי**. בתשובה אחרת (עזרת כהן סי' לה), המוקדשת לשימוש באמצעים למניעת הריון במקום חשש סכנה, מבחין הרב בין רמות שונות של סיכון:

אבל במקום שיש סכנה ממש, ואפילו **ספק סכנה עפ"י הרופאים** - יש לומר דכו"ע מודים כיון דלא שייך לומר בזה "שומר פתאים ה"²⁴. דאטו בכל סכנה וספק סכנה נאמר כן; ולא שייך זה כי אם במה שהוא מנהג העולם בטבעו או בענין דדשו ביה רבים...

ואכן כאשר מדובר בסכנה גדולה יותר, חובת ההשתדלות להיזהר מסכנות עומדת אפילו במקום מצוה.

18. ויש להניח שהרצי"ה זצ"ל, שהמכתב נשלח אליו, לא היה חשוד על מדרגה נמוכה של ביטחון בה'...

19. עי' מאמרו של הרב יונתן אלרן ('צהר' ו): "יישוב הארץ בשעת סכנה". ומוסרים בשמו של הרב זצ"ל שרצה לאסור נסיעה במכונית מחשש לתאונות דרכים, אך לא עלתה בידו.

20. ראה מאמרו של הרב שלמה אבינר בגיליון זה בעניין נסיעה ממוגנת בכבישי יש"ע.

3. באנשי פעלה

היה מקום לחשוב שהדברים אמורים באנשים רגילים, שהם צריכים להיזהר מכל סכנה; אולם כאשר מדובר באנשי מעלה, שרמתם האמונית והרוחנית גבוהה, ומתוך כך מידת הביטחון שלהם היא ברמה גבוהה, יהיה מותר להם להסתכן יותר מאחרים. הרב זצ"ל (שם, קצו) כותב את ההיפך, וסובר שדווקא אנשים אלה צריכים להקפיד יותר מאחרים על ההשתדלות הנדרשת. הוא כותב את הדברים בנוגע לר' זירא ש"ביומא דשותא לא נפיק לביני דיקלי", מחשש שדקל יפול עליו ויפגע בו (שבת לב, א)²¹:

וביותר צריך להזכרה זו מי שכבר נתרום מעל דרכי החיים הטבעיים, שבמקום שיש מטרה שם הניסים מוכנים לפניו, כמו ר' זירא... איש כזה עלול הוא לשכוח את הטבע, שהוא חותם א-להי של ההנהגה. על כן דווקא עליו מוטלת החובה... להיות זהיר בכל אורחות הטבע... וממילא שלא לעזוב שום השתדלות טבעית...²²

ד. מבחן הביטחון

דברים אלו מעלים את שאלת המבחן: אם צריך להשתדל השתדלות מעשית מלאה, במה מתבטא הביטחון בעולמה של הנפש? כיצד ידע האדם אם הוא אכן בוטח בה' או שהוא נשען על כוחו ותבונתו האנושיים, תוך שהוא משלם מס שפתיים למידת הביטחון?²³ הרב זצ"ל נותן לכך מספר תשובות.

1. השלעת החסר

תשובה אחת מובאת בעין איה (ברכות ט, קכ) בקשר לביטחון בה' בזמן הגלות:

הביטחון הוא מוגדר כשנשלים את חוק ההשתדלות במה שהוא **בידינו**, ומה שאין יכולת שלנו מגיע לזה - שם הוא מקום הביטחון.

הביטחון נותן, אפוא, שלווה נפש למי שיודע שכוחה של ההשתדלות מוגבל מלהבטיח את התוצאות הרצויות, והוא בוטח בה' שישלים את מה שחסר בעשייתו.²⁴

21. ומעניין שר' זירא עצמו, כאשר עלה לארץ ישראל, עבר את הירדן במעבר מסוכן, מתוך מסירות נפש לארץ ישראל. ומכאן שלצורך יישוב ארץ ישראל יש מקום ליטול סיכונים מסויימים. ומוסרים בשם הרב זצ"ל, שבתשובה לשאלתו של יהודי שהתלבט אם לעלות לארץ תוך סיכונים כלכליים, ענה לו, שבני ישראל, עוד בטרם כניסתם לארץ, 'הרגו את מלך חשבון'...

22. וזאת בניגוד לדברי הרמב"ן (ויקרא כו, יא), האומר שככל שמדרגתו של האדם גבוהה יותר, כך עליו להשתדל פחות.

23. ראה מאמרו של הרב צחי להמן בגיליון זה: "פחדו בציון חטאים" שדן בשאלה זו במשנת המהר"ל.

24. לדעת הרב זצ"ל, זהו ה'שיעור' החשוב שאנו מקבלים בזמן הגלות: "והנה ענייני הפיזור של הגלות מגיעין... עד שאולת כל יכולת בידי האדם מהיטיב ומהגן את מצבה הכללי של האומה. ע"כ הביטחון בה' הוא מוכרח בנוגע לכללות קיום האומה...". רעיון זה חוזר על עצמו בעין איה למסכת שבת (ב, קצה): "אמנם הנס יבוא בהכרח כשאין האדם יכול להיות פועל...". (ועי' סי' קצב).

2. התוצאה - כידי שמים

לביטחון המלווה את ההשתדלות ישנו צד נפשי נוסף, והוא: ידיעתו של האדם שהוא רק משתדל, בעוד שהתוצאה הסופית תלויה אך ורק בריבונו של עולם. וכך כותב הרב בהמשך הפרק (שם קעא):

יסוד הפעולות כולם בהשתדלות האנושית - אינו כי אם **ההכנה**. אמנם **גמר** כל דבר וענין הוא בידי שמים. "אקרא לא-להים עליון, לא-ל גומר עלי" (תהלים נז, ג)... וזהו חוק מוכרח שיהיה ניכר במעשה המציאות, למען ידע האדם כי ה' הוא הנותן כוח לעשות חיל.

3. הביטחון המזויף

ישנה גם רעה חולה, שהיא הביטחון המזויף. אחד מסימניו הוא שהאדם מתחיל ל בטוח בה' רק כאשר איבד את כל משענותיו האחרות. וכך כותב הרב בעין איה (ברכות ט, שכב):

אמנם לא תימצא לאדם הנוחם והשמחה בעת צרה בביטחון ואמונה, כ"א אם הרבה לקנות לו את יקרתם **בעת ההצלחה**. לא כן המרפה עצמו מדברי תורה, לא יוכל לשוב בעת צרה למצוא מעוז בעוז שם ה', אע"פ שחפץ אז בזאת בכל לב ונפש, כי ימצא נפשו ריקה ורחוקה מאור ה'.

המבחן העיקרי לביטחונו של האדם בה' הוא הפחד, לו נקדיש את הפרק הבא.

ה. איסור הפחד

לעומת החיוב הקיים בהשתדלות ובוהירות, המביאות את האדם לאקטיביות נפשית ולשליטה בגורלו, עומד לו הפחד, המשתק ומרגיל את האדם לפסיביות הרסנית. על כן, מבחנו העיקרי של האדם, אם בוטח הוא בה' אם לאו, הוא מצבו הנפשי: אם הוא שלו וקר רוח או שרוי בפחד.

1. פחדו בציון חטאים

על איסור הפחד כותב מרן הרב בעין איה (ברכות ט, קעד), כאשר הוא מסביר את דרשת הגמרא (ברכות ס, א) על הפסוק "פחדו בציון חטאים"²⁵:

לפי מושגי השכל הטהור אין מקום לפחד. על כן, כל זמן שהאדם הולך בדרכי היוסר, [ו]הוא מתייחס אל השכל ודבק עמו - אינו מוכשר להיות מתפחד. אמנם **בהעוותו זרכו ויצא מדרך השכל אל אשר יישאהו הדמיון - אז כבר יש מקום לפחד**, כי בחדרי הדמיון ישנם הרבה בלהות נוראות. על כן מאן דמפחיד אינו כי אם חטאה, הנקשר אל הדמיון ושולט עליו הפחד, שהוא בא מהדמיון המתפרץ על הדעת²⁶.

הזהירות, מקומה בשכל. ואילו הפחד, מקומו בדמיון. על כן, הבוטח בה', אל לו לפחד, גם כאשר הוא מזהה סכנה באופק. בהסבר ההגיוני לכך שאין מקום לפחד, נותן הרב זצ"ל מספר תשובות, כפי שיתבאר בהמשך הדברים.

25. ראה מאמרו של הרב צחי להמן בגיליון זה: "פחדו בציון חטאים".

26. על הדמיון המגביר את הפחד עי' בהרחבה בעין איה (שבת ו, ז-יא) ועי' מאמר "הפחד" בספר עקבי הצאן.

2. יראת העונש

גם הפחד עצמו, לא מקשה אחת הוא עשוי. יש פחד הבא מצד טבעו של עולם, ויש פחד הבא מחמת גזירה הבאה מאת ריבונו של עולם. הפחד הראשון נובע מאי אמונה בהשגחת ה', ואילו הפחד השני אינו בא אלא מכוחה של אותה אמונה בה' ובהשגחתו על כל ברואיו. הפחד הראשון - לכאורה אינו עולה בקנה אחד עם האמונה והביטחון. אולם מידת ההגנה שהקב"ה מעניק לבריותיו, הרי היא תלויה במעשיו של אדם, הצדיק הוא אם רשע. על כן, רק האדם הצדיק, אין לו לירא מכל רע. אך איך ידע האדם אם צדיק הוא אם רשע? על כך כותב הרב זצ"ל בעין איה (ברכות ט, קעג):

שמכיון שהאדם משליך על ה' יהבו - **כבר** טהר ליבו מכל רע, והולך בדרך הטובה והישרה. על כן אין צורך לצרפו ולזקקו על ידי סיבות מחרידות, ולא יירא משמועה רעה. ומכאן, שהאדם המרגיש בעצמו כי "נכון ליבו בטוח בה" - יאמין בעצמו כי אכן ראוי לו להיות בכלל זה ש"משמועה רעה לא יירא".

מדברים אלו עולה שהביטחון בה' אינו מהווה **סיבה** לכך שהאדם יהיה מוגן יותר. הזיקה בין ביטחון להגנה אמנם נכונה, אולם בכיוון ההפוך: אדם הראוי יותר להגנה הא-להית חש בכך על ידי התגברותה של מידת הביטחון בלבו. במקום אחר עומד הרב זצ"ל על כוחו הפועל של הביטחון לרומם את האדם למצב בו יהיה באמת מוגן יותר מכל פגע, וכך הוא כותב בעולת ראייה (ב, עה ד"ה לא תירא):

...הבוטח בה' בדעה והכרה שכלית ולב רצוי - נפשו מלאה אומץ, וסדר שלוותי קבוע בה. וכשם שרגשי הפחד

הדמיוני סרים מפני האור של הביטחון, ככה האסונות, הנכונים לבוא על בני אדם באופן כזה שאין זוהירות האנושית יכולה להגן, הרי הם סרים מן הבוטח, מפני הסדר של ההגנה הא-להית החופפת עליו²⁷. **"לא תירא**

מפחד לילה, מחץ יעוף יומם".

ומכאן שהביטחון עצמו הוא הגורם לכך שהאדם יהיה מוגן יותר.

3. נטונות לקבל את הרע

הפחד השני - מייסורים ואסונות העלולים לבוא עליו כחלק מן ההשגחה הא-להית, הרבה יותר מבוסס. אך גם הוא, במבט מעמיק - אין לו מקום כלל ועיקר, שכן כל מה שבא בהשגחה מיד ה' - לטובה הוא עושה. התחושה המלווה את האדם המאמין היא כי ריבונו של עולם מנהיג את עולמו בדרך טובה, ויש לתת אמון בסיסי בהתמשכותו של הטוב בהשגחת ה' על עולמו. אין לו לאדם לירא מפני מה שמגיע אליו מתוך השגחת ה', שכן אינו אלא לטובה ולתיקון²⁸. הרב מבטא את הרעיון הזה, כאשר הוא מסביר את דברי הגמרא (שבת יב, א): "שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוא". וכך הוא כותב שם (שבת א, מג):

ולפעמים יעלה האדם על ידי ייסוריו למעלה יותר עליונה... לדעת ולהשכיל כי לא אשר יראה אדם בעיני בשר את הטוב - זהו טוב לו. כ"א גם הרעות המדומות, בהן יש טובה צפונה, וזה יעורר לב האדם לבוא למעלה זו, שלא לחפץ כ"א שייעשה חפץ ה' בעולמו. **וזאת היא מעלת החסידים הבוטחים בשם ה' באמת, שלא יבקשו**

27. וכן בכל הפרק (שם ד"ה כי הוא, באברתו, יפול, כי אתה, לא תאונה, כי מלאכיו. ובדומה לכך בעמ' סח-סט ד"ה פודה, ביחס לסכנות רוחניות).

28. וכן בעין איה (ברכות ט, קעג; שבת יב, מב).

דבר, כי הנם בטוחים שחפץ עליון ינהגם לטוב להם. ואף אם יתייסרו בייסורים וחולאים - ידעו כי גם בזה טובה נמצאת...²⁹

רעיון זה חוזר על עצמו גם בעולת ראייה (ח"א עמ' רכ ד"ה ואני) על הפסוק: "ואני בחסדך בטחתי יגל לבי בישועתך...": יסוד הביטחון המעלה את האדם לתכונת קדושה עליונה, רוממות נפש וגדולת קודש - הוא לא אותו הציור שהאדם יצייר בעצמו שהוא בטוח שמה שהוא דורש ומבקש וחושב שהוא דרוש לו ימלא ה'. כי אפשר שמה שהוא חושב שהוא הטוב - הוא ההיפך מהאמת. אלא שהוא בטוח בחסד עליון שברא את העולם ובה הוא וכווננו ומשגיח עליו ברוב חסד. ועל כן אין מקום לשום דאגה, לשום עצבון רוח. כי הלא יודעים אנו שחסד א-ל נטוי על כל יצוריו, והננו נכנסים תחת כנפי חסדו בכל רגע.

4. הפחד החיוני

עם זאת יש גם פחד חיובי, המערער את הביטחון הטבעי שיש לאדם בחייו ומזכיר לו על מי עליו להישען באמת ואת החשש שמא לא יצא ידי חובתו כלפיו. וכך כותב הרב בעין איה (ברכות ט, מז) בהתייחסות למקומו של החלום הרע: אמנם הרעיון של האיש המוסרי ודאי יעביר לפניו גם כן איזה מחזות של פחד, כמידת יראי ה' החושבים לעצמם שלא יצאו ידי חובת הצדק... אמנם לעומת זה הלא הביטחון ואהבת ה' תשגבם שלא תיפול עליהם שואת פחדים... כי דיה גם כן ההערה הקלה הפועלת על הנפש בעת חיוון החלום... להתעודד אל הטוב ולרכך קשיין של המידות הרעות...³⁰

מטרת הפחד היא אפוא, לערער את בטחונו העצמי של האדם ולהביא אותו לידי ביטחון במי שבאמת ראוי לבטוח בו.³¹

5. חרדת הניתוק

ברובד עמוק יותר, קשור הוא הפחד אל הניתוק מן העולם. האדם הפוחד, חש כי אין הוא שייך אל העולם. אין העולם מעניק לו ביטחון והגנה. להיפך: "העולם כולו נגדנו". תחושת הניתוק הזאת, מכאובים רבים יש בה. גם על נקודה זו עומד מרן הרב (עין איה ברכות ט, קעד):

הפחד יבוא מפני מצב הנפש שאינו דומה ומתאים אל המציאות הכללית. כי כל דבר וענין המתאים אל המציאות הכללית - אין לפחד ממנו. על כן, מי שאין בידו חטא ולא הפסיד ייחושו אל המציאות הכללית - לא יפחד כלל. רק החוטא, שניתק את נפשו מסדר המציאות הישר עפ"י דרכי המעוותים - הוא יפחד.

29. וכן בעין איה ברכות (ט, מז). "...גם אם תעלה על לבבו המחשבה פן יהיה עליו משפט א-לוה על איזה מדרכיו אשר לא נכוניו המה - הנה הוא במצב מנוחה ולא ידע פחד. כי נאמנה את א-ל רוחו, כי כל אשר יעשה ה' הוא רק לטובתו ואושרו. על כן לא יבהילהו רעיונו כלל...". ועי' שבת (ו, קה).

30. וכן בהמשך (סי' מט).

31. וכך כותב הרב גם בעולת ראייה (א, קפט ד"ה ד' ברצונך): "כל האושר האמיתי של רוממות המצב הוא קשור רק בזה שהעו והאומץ של העלייה המצבית, ההעמדה של ההר שלי, מעמדי הגבוה, הוא נובע מרצונך. לא בקשר של שום מקרה, סיבה או ענין אחר, שאין לו אז שום ערך... והרגש הזה, שהכל בא ונוהר מרצונך הנשגב והמוחלט, הלא הוא מתעמק על ידי הידיעה של רגע האף, של אותו המיעוט של הרע, השינוי והזעם, הנמצא בתכונת ההווייה". ועי' ש ד"ה הסתרת פניך.

לעומת זאת, האדם הבוטח - מרגיש מחובר אל הכול ואל מקור הכול, ועל כן שום דבר אינו יכול לאיים עליו³². וכך כותב הרב (עין איה ברכות ט, קעה):

האדם צריך להסתכל בעין יפה במציאות כולה כמו שהיא ובהנהגה הא-להית המקפתה. וכל אשר ישווה את נפשו ביותר אל כלל המציאות, באשר יתברר לו שגם **הוא עצמו אינו דבר אחר כי אם חלק אחד מחלקי המציאות הגדולה** - לא יתאנח ולא יפחד...

כי **הייסורין בכללם, עיקר מציאותם הוא באדם הפנימי**. הלב השמח הרואה את העולם כאשר הוא, ולבו מלא אורה וביטחון - גם ייסוריו אינם ייסורין, כי הוא מתענג ושמח בהם. ולעומת זה, מי שהרגיל עצמו שלא למצוא קורת רוח במציאות כמו שהיא - כל ימיו ייסורין מוכנים לו. כי לא יתכן לאדם להיות יושב בשלחה ושמחה בעולם, זולת כשילמד רוחו **להלך עם החיים** ותנאי המציאות³³.

6. בטוב העולם ניזון

תחושת השייכות מעצימה את הביטחון גם מכוח ההכרה בכך שהעולם כולו צועד לקראת תיקונו. וכך נכתב ב'שמונה קבצים' (א, תב):

מהיכן צהלת הרוח יכולה לנבוע, אם לא **מהכרת הטוב המוחלט**, הטוב הא-להי? הרי אפשר לאדם שידאג שמא יהיה סובל ייסורים בתדירי תדירות, שמא יש אחיזה כזאת בהוויה שאינו יכול להתפרק ממנה עדי עד, והיא מצערת לנצח. ביטחון נגד דאגה זו אי אפשר כי אם בטוב הא-להי³⁴.

7. ביטחון ופטליזם

מידה זו של אמונה ושל עין טובה, הרואה את הצד החיובי שבייסורים, אסור שתהא הקיצוניות מזיקתה. ההכרה בתפקידו הבונה של הסבל בחיי האדם, אסור לה שתגרום להשלמה עמו. להיפך! הרע ישלים את תפקידו דווקא על ידי המאבק בו. הרב זצ"ל עומד על כך בהתייחסות לסוגיא (ברכות סב, א) העוסקת בקבלת הייסורים, שהיא בדרך כפולה - שתיקה ובקשת רחמים. וכך כותב הרב בעין איה (ברכות ט, רמה):

הסבלנות ושפלות הנפש הרעה והפחותה הם שתי קצוות מתאחזות זו בזו, אע"פ שהם סותרות זו את זו. **הסבלנות** היא מידה טובה, ילידת הביטחון בה'. אמנם לא יאתה להיות תוצאות הסבלנות **שפלות ידים** וחפץ

32. המקור לכך הוא מה שנאמר: "גם כי אלך בגיא צלמות, לא אירא רע, כי אתה עמדי" (תהלים כג, ד). "אתה עמדי" - אין פירושו שלא יקרה לי מה שאני חושש ממנו. להיפך. "שבטך ומשענתך המה ינחמוני". גם השבט המכה, וגם המשענת התומכת - שניהם ינחמו אותי כאחד, מכוח התחושה העמוקה שבכל מקום בו אני נמצא - "אתה עמדי". הרחבת דברים מופיעה בעולת ראייה (א, קנ ד"ה אתה, רנ; ריח ד"ה כי בו ישמח לבנו).

33. הרב חזון ומרחיב רעיון זה גם בהמשך (ברכות ט, רפז) על היחס בין שייכות ואמונה, ביטחון ועין טובה, ולעומתם על היחס שבין עין רעה לבין הייאוש.

וכך הוא כותב גם בעולת ראייה (א, רטז ד"ה ה' צב-אות): "לעומת ההכרה הכהה, הבאה מתוך הסיקור החילוני על הכלל של ההוויה כולה, שמצידה בא ייאוש ורפיון לכל פרט, לחשוב שאובד וצולל הוא בתור אבק דק בים הגדול של המציאות... באה הכרת הקודש המביטה על הגודל הכללי מתוך המרחב של דעת ה' א-להי ישראל, אדון הצבאות; ודווקא מתוך גדולת המפעל... משתקפת היא התכונה המאשרת את כל פרט, בכוח מציאותו באחדות הגדולה של כל הכלל כולו... ה' צב-אות, אשרי אדם בוטח בה". וכך הוא כותב בפירושו לאותו פסוק במקום אחר (עולת ראייה א, קנ ד"ה ה' צב-אות, ה' הושיעה).

הביטחון הנובע מתוך השייכות מתגלה גם בביטחון בשלמות הגורל האישי (ראה לקמן אות ח/2).

34. וכן בקובץ ה' (סי' קכה).

שווה להישאר בכל רע ולא להשתדל להינצל ממנו, כי זו רעה חולה. ההתנגדות הטבעית שנתן ה' לאדם... לצאת ממצב רע - מכל חולי רוחני וגשמי ומכל מחסור שיהיה - הוא אחד מהאמצעים שעל ידם יבוא האדם לצאת מצרתו.

מתוך כך מגדיר הרב את קבלת הייסורים כמידה העומדת במשקל עדין:

'שתיקתא' - בתור סבלנות והצדקת משפט ה' והאמונה והידיעה שהרע העובר הוא יהיה לטובה. ועם זה - 'מבעי רחמי' - להראות בפועל את חשקו לצאת ממצבו הרע, וכי הוא רוצה לראות חיים טובים...

ז. ביטחון והשתדלות בהנהגת האומה

עד כה נידונה שאלת הביטחון בה' ברמה העקרונית ובהשלכה לחייו של האדם כפרט. מתוך כך עלינו לדון במקומה של מידת הביטחון ובאופייה של ההשתדלות הראויה בהנהגה הלאומית.

1. כסנה לאומית

התייחסותו של הרב זצ"ל לחובת הזהירות במצב של סכנות ברמה הלאומית - מחמירה יותר מאשר התייחסותו לזהירות בסכנות ברמה הפרטית. וכך הוא כותב בעין איה (ברכות א, קז) כאשר הוא מבאר את זהירותו של רב פפא מלשבת על מיטתה של ארמית:

אף שלחוש חששות רחוקות של פחד אינו מן הראוי, אבל כל פחד נערך לפי עניינו... כי העלילה על רב פפא לא היתה נגמרת עליו לבדו, כי על הכלל כולו היה הקצף חלילה. על כן ראוי להיות לזיכרון לדורות דבר זה, למען ידע איש הישראלי לשום על לב כמה גדולה היא החובה עליו שלא לגרום נזק אל הכלל בתהלוכותיו... הנטייה הטבעית היא הפוכה לעתים. הסכנה הנשקפת לכלל אינה מוחשית לאדם כמו הסכנה הנשקפת לו באופן פרטי, ועל כן הוא נוטה פחות לפתח פחד מפניה. כמו כן נוטה האדם להסתמך על כך שהשגחה הא-להית על האומה בכללה מורגשת ומובטחת הרבה יותר מאשר ברמת הפרט. אולם על פי דרכו של הרב זצ"ל, יש לנהוג במידת ההשתדלות ברמה הלאומית, לא פחות מאשר ברמה הפרטית, ואף יותר³⁵. הנהגה זאת מבטאת את האחזיות הרבה שכל יחיד מישראל צריך לחוש ביחס לבעיות המאיימות על קיומו של הכלל.

חובת ההשתדלות המלווה את הביטחון ברמה הלאומית נפסקת להלכה בתשובה במשפט כהן (עמ' שכז-שכח):

אותו הביטחון של השגחה העליונה אינו פוטר אותנו כלל מחובת ההשתדלות על הצלת הכלל בכל היכולת שבידינו. ולה'... נתכנו עלילות איך לקשר את המידות הנראות לנו הפכים: **ביטחון גמור על קיום האומה מצד אחד, וחובת השתדלות בכל מה שיוכל לחזק את קיומה**, וק"ו להסיר שום סכנה שתוכל ח"ו להביא עליה השמד וכילוי, ה' יצילנו. ואנחנו, בהדי כבשי דרחמנא למה לך, וחייבים אנו לעשות כל המצוי בידינו. ומתוך כך הוא פוסק שמותר לעבור אפילו על גילוי עריות כאשר מדובר בהצלת כלל ישראל, על אף שביחס להצלת הפרט לא הותר דבר כזה.

35. ע"י עין איה (ברכות ט, כג ד"ה והנה).

כך היא שיטתו גם בנושא גיוס תלמידי ישיבות לצבא: שאין מקום לסמוך על מידת הביטחון או על ההשתדלות הרוחנית ולפטור אותם מן המלחמה בהסתמך על כך שלימוד התורה מגן על האומה (אף שאין לפקפק בהגנה זו). וכך הוא כותב בסוף "שבת הארץ" (מכת"י; מובא בספרו של הרמ"צ נריה זצ"ל: "צניף מלוכה"), ביחס לשבט לוי שאינו עושה מלחמה מפני שהובדל לעבודת ה' (רמב"ם הל' שמיטה ויובל יג, יב):

ונראה שאע"פ שאין בביטוי 'עורכין מלחמה' היינו לעשות מלחמה **פרטית**. כמו שאפשר שיזדמן ששבט אחד עושה מלחמה בשביל ההתנחלות שלו שימצא לו בזה. אבל **כשכל ישראל יוצאין למלחמה מחוייבים גם הם לצאת** ומלחמה של כלל ישראל זאת היא גם כן עבודת ה', שכל מי שהוא מיוחד יותר לעבודת ה' הוא שייך לה יותר משאר כל העם³⁶.

ג. עורכנות ההגנה האומית

אולם בהנהגה הלאומית, לא תמיד טובה היא ההשתדלות. יש זמנים שהדרך הנדרשת על פי ההנהגה הא-להית היא דווקא לסמוך על הנס. מתח זה עולה בדברי הרב בעין איה (ברכות א, קמג) כאשר הוא דן בהנהגתו של חזקיהו, שגנו את ספר הרפואות וסמך גאולה לתפילה, תוך הכרזה: "אני אין בי כוח... אלא אני ישן על מיטתי ואתה עושה". ואכן לפעמים מצאנו עידוד להשתדלות טבעית, כמו במלחמת העי, ולפעמים - להסתמכות על הנס, כמו במלחמת גדעון. על כך אומר הרב:

והדברים ניכרים שתלוי במצב המוסרי של העם... כשאדם או עם בכללו עומד במצב מוסרי גבוה - אז הלא

מהנהגה הטבעית שהולכת אחוזה עם סדרי חיים אנושיים יכיר ביותר יד ה'³⁷...

אמנם בנפול העם ממעלתו ונשקע בהבלי החומר ואל פועל ה' לא יביט - אז בהתרבות השתדלותו לא יכיר כלל יד ה', ויאמר כי ידי הושיעה לי, ולא יבא בהנהגה טבעית אל שלמותו.

לכן "היו הניסים מחוייבים ומוכרחים בתחילת הכרת דעת ה' בישראל", כמו בקריעת ים סוף. אולם במלחמת העי, שבאה לאחר מכן, נדרש היה להילחם בדרך הטבע. ולאחר תקופות של הידרדרות רוחנית, כמו בזמן גדעון, היה צורך דווקא בהנהגה של הסתמכות על הנס. לאור זה מסביר הרב את הנהגתו של חזקיהו:

לפי מצב המוסרי של ישראל אחר ימי אחז, שהיתה רבה העזובה על ידי השתדלותו הרעה לשכח את העם את

שם ה' יתברך ואת תורתו - מצא שאפילו ההשתדלות הלאומית, שהיא משובחת בכל עת - הזמן גרמא להנהיג

שיהיה כל הביטחון על ה'... למען ישוב העם להרגיש יד ה' אשר עליהם...

ברמה האמונית, עלינו לדעת כי הנהגת ה' יכולה לבוא בשתי דרכים. אולם נראה כי בזמן שאין עמנו נביא, יש לכל זה מקום בדיעבד, כאשר רואים אנו שהקב"ה מביא אותנו למצב של חוסר אונים מוחלט, ואז מבינים אנו שתפקידנו הוא

36. וכך היא שיטתו של הרצי"ה זצ"ל במאמרו "למצוות הארץ" (לנתיבות ישראל ח"א עמ' קיח-קכז).

37. הרב מסתמך על דברי הר"ן בדרשותיו על הפסוק: "ואמרת בלבבך כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה, וזכרת את ה' א-להיך כי הוא הנותן לך כוח לעשות חיל" (דברים ח, יז), ומסיק: "שבהתבונן האדם כי החיים הטבעיים וכל מסיבותיהם, הכל ערוכים מאת ה' ית' לתכלית הנשגב של השלמות האנושית, הנה יותר יכיר את קונו כשמספיק לו צרכיו בדברים טבעיים... אך ע"ז יימשך מה שאמר: וזכרת את ה' א-להיך כי הוא הנותן לך כוח לעשות חיל".

לחיות מתוך ביטחון פסיבי, ללא השתדלות אקטיבית. אולם כאשר אין אנו עומדים במצבים כאלה, חובה עלינו לנהוג במידת ההשתדלות, ועל כך כותב הרב זצ"ל דברים ברורים (עין איה ברכות ט, יד):
 ...במקום שגבורה וחריצות גיבורי מלחמה תוכל להגיע למטרת החפץ, **חלילה להתרפות בביטחון ניסי**. ביטחון כזה מביא מורך לב ועצלות ושקיעת רוח הגבורה, שהוא חיסרון לאומי גדול מאד...
 למדנו צורת הניסים ושימושם הראוי, שעלינו לקוות עליהם רק במקום קוצר יד ההשתדלות והחריצות הלאומית. אבל במקום שאפשר **על פי אופנים מוסריים נאותים** לחלץ כוח ולעמוד בעצה וגבורה לתשועתנו הלאומית, חלילה לנו שיחלישו זכרון הניסים את גבורתנו הכללית...

3. ניטחון זה נפאלך הגאולה

מתוך שיטתו של הרב זצ"ל בסוגיית הביטחון, מגדיל הוא את ערכה של הגאולה הבאה בדרך הטבע ובמעשי האדם. וכך הוא כותב באיגרת אל תלמידו, הגרי"מ חרל"פ (אגרות הרא"ה ג, תשנ"ג):

לא חלישות כוח הוא זה מה שישועתם של ישראל היא קמעא-קמעא, כי אם גבורת גבורות, כביריות עליונה

המקפת כל וממלאה את הכל...³⁸

ממוצא דבר נבין כמה גדולה היא החששה של סכנת קציצת נטיעות על ידי אותה צפיית הישועה המחרפת את עקבות משיח ה', המנתקת את הטבע וכל מסיבותיה מצורת הצפייה הנתבעת בכל חומר שאלת הדין... אורו של משיח חודר ומוכרח לחדור בכל.

והננו מסתכלים ברחבה בכל המסיבות והעלילות, ונדע שגם האור המועב, המגושם ומוסגר במסגרות רוכסי הטבע, איננו כי אם קצה תחתון מחבלי קודש של ניסי ניסים אשר לעושה נפלאות גדולות לבדו...³⁹

מתוך עמידה על המורכבות הקיימת בהנהגת ה' את האומה, מסתפק הרב (עין איה ברכות א, קמ"ג) באשר לגאולת דורנו: והנה, גאולתן של ישראל בכל דור בעת צרתם וכן הגאולה העתידה - אפשר היא שתהיה התחלה בניסים ונפלאות... או שתהיה ההתחלה טבעית... קימעא קימעא.

ולפי דברינו **הדבר תלוי במצבן של ישראל הרוחני**... אם מצב ישראל הוא בשפל, בהיותם רחוקים מתורה ומדת ה' - אין התכלית נמצא על ידי גאולה טבעית כלל, וצריך הטוב המעודד לבוא בהתחלתו על ידי גאולה ניסית. ודברים טבעיים לא יצליחו במצב כזה, פן יגרמו הריסה יתירה במצב המוסרי שהוא התכלית...

והנה **אם נהיה זכאים, לפי זה תוכל להיות מצדנו הגאולה טבעית ובאה על ידי השתדלותנו**, והניסים יבואו עכ"פ להשלמת האנושיות... או גם להשלים אותנו במעלה יותר גבוהה ונכבדה...⁴⁰

38. לאור זאת יש להבין את דבריו של הרצי"ה זצ"ל במאמרו "שיר למעלות" (לנתיבות ישראל ח"א עמ' קיז), שם הוא כותב: "כי הנה אמנם בוא יבוא עזרנו מ'אין... ומתוך ה'אין' הזה הנה מופיע ה'יש' הפנימי הגדול, כי יש ויש לנו אב זקן... כי **יש לנו להישען על אבינו שבשמים**...". בניגוד לסילוף הנוסח של המשנה בסוטה (ט, טו). במשנה ובכל מקבילותיה נאמר: "ועל מי **יש** לנו להישען? - על אבינו שבשמים", שלא כמקובל וכשגור בפי הציבור: "**אין** לנו להישען **אלא** על אבינו שבשמים"; נוסח שאין לו שום מקור בדברי חז"ל. הרצי"ה מדגיש את הסייעתא דשמיא התומכת באדם מתוכו, בניגוד לאמירה השגורה, המבקשת לחזק את תחושת האפסות של האדם ואת הצורך להישען על כוח העומד מחוצה לו.

39. ועי' אורות, ישראל ותחייתו יב, יד; לנתיבות ישראל חג' עמ' שנט.

40. הרב חזר על רעיון זה גם במקום אחר (עין איה ברכות ט, יד) כאשר הוא מדבר על נפילת חומות יריחו בדרך נס.

אולם נראה כי משנתו האחרונה של מרן הרב היא שברור שגאולה זו תבוא בדרך הטבע ובהשתדלות אנושית⁴¹. מתוך כך, תודעת הביטחון של הרב זצ"ל לא הביאה אותו לפעול בדרכים מנוגדות לסדר הטבעי. אחד הביטויים הבולטים ביותר לכך הוא היתר המכירה בשמיטה. מתנגדי ההיתר טענו שיש לבטוח בה' על פי ברכת התורה "וציוויתי את ברכתי לכם בשנה השישית..."⁴², ולהימנע מלהתיר את העבודה בשמיטה. הרב זצ"ל עונה על כך בהתאם לדרכו, שמידת הביטחון בה' מחייבת פעולה בדרך הטבע, וכך הוא כותב לרידב"ז (משפט כהן סי' סג בסופו):

ואף על פי שלא ייפלא משמו ית' למהר ישועה גם בלא שום התחלה ממעשינו, מ"מ כך גזרה חכמתו ית', שנהיה **אנחנו מתחילים** בסיבוב התחלת קץ המגולה, שהוא נשיאת ענף ופרי של הרי ישראל לעמו ישראל, אשר קרבו לבא.

וכיון שעל ידי חומרא דשביעית יעוכב ענין היישוב ויתרשלו ידי רבים מקנין קרקע - כאשר ידעתי שהרבה אומרים בחו"ל, שכיון שעדיין אינה ניכרת ברכת הארץ לעשות התבואה לשלוש השנים, א"כ אי אפשר להם לשבות, וכשיעבדו הלא יעברו על דין תורה, על כן הם מתרחקים מאה"ק.

אבל כשמודיעים שכפי המידה של הדחק יש צדדי היתר... אז יתוצו רבים לבוא, וכפי ריבוי שיבתם של גאולים תתרבה הברכה העליונה להחיש גאולה...

אף על פי כן, כאשר מדובר בענייני גאולת ישראל, יש מקום לפעול בדרך הטבע גם תוך נטילת סיכונים גדולים. וכך כותב הרב זצ"ל ביחס לר' עקיבא שהצטרף למרד בר-כוכבא (מאמרי הראי"ה עמ' 202-203):

והשלישית - היא מידת ר' עקיבא המיוחדת, שהיא מתעוררת עכשיו בזמן צמיחת הישועה, להיות לנו לאור עולם, התלהבות ומסירות לחזק כל חזון של גאולה ותחייה לישראל וארצו. ודווקא מפני שהחזון בשעתו נכשל, ובר-כוכבא נפל ועמו נפל ישראל בבחינת חירותו הלאומית, בטוחים אנו כי תורת אמת אשר בפה קדוש יבוא תור לה, והתור הזה הולך ובא, **ולא תקום פעמיים צרה**, ולא לחינם לחם ישראל מלחמת קיומו ונצחו עד דור אחרון ועד בכלל⁴².

תודעת הביטחון המלא בהצלחתו של מהלך הגאולה הנוכחי באה לידי ביטוי בדבריו באורות התחיה (פרק כו): מאמין הוא העם כולו שאין גלות עוד אחרי הגאולה ההולכת ומתחלת שלפנינו. ואמונתו העמוקה הזאת היא

41. וכן הסיק בעין איה (ברכות ט, ז) העניין "אבני אלגביש" שיבואו במלחמת גוג ומגוג "על גב איש", בהשתדלות אנושית.

42. אם זוהי כוונתו של הרב זצ"ל, הרי שיש מקור לכך בקול התור (פרק ה אות ג; 'התקופה הגדולה' עמ' תקכו): "ואם ישאל השואל: וכיצד אפשר לפעול מלכתחילה, ומכל שכן להסתכן בפועל על סמך של חצי בטבע וחצי בנס, הרי אין סומכין על הנס מלכתחילה! אך החשבון הוא שהצד הניסי עולה בהרבה אחוים מכמה צדדים, ובמה שנוגע לפעולות של עיקבתא דמשיחא, ומכל שכן פעולות הנעשות על ידי ציבור, נמצא החשבון, לפי ביאורי הר"א, שסייעתא דשמיא הניסית היא יותר גדולה מחשבון של מידה כנגד מידה, ולפעמים עולה הסייעתא דשמיא לאלף פעמים יותר". עי"ש בהרחבה. אולם הזיקה שבין דרכו של הרב זצ"ל לבין 'קול התור' עוד לא נחקרה כל צורכה.

ועיי' מה שכתב הרצי"ה זצ"ל (לנתיבות ישראל ח"א עמ' קב): "ואותה האמרה של אממו"ר הרב זצ"ל - על דברי חז"ל: 'אין בן דוד בא עד שיתייאשו מן הגאולה', כי דרך הגאולה בעצמה הוא כזה, שמתוכו מגיעים לידי [ייאוש], והוא הוא שעושה את הגאולה ומביא את בן דוד - הרי היא מתבררת בשלשלת מאורעותיה אלה, של עינויינו וייסורינו שבחבלי לידת העם והארץ... ומכוחו של הייאוש - [מופיעה] האמונה הגדולה הנאדרה בקודש. 'תשורי מראש אמנה' - 'אין הגלויות עתידות להיגאל בלא בשכר אמונה'".

בעצמה רו קיומו היא, סוד ה' נגלה במהלכו ההיסטורי. והמסורת העתיקה מעידה על אור נשמתו המכרת את עצמה ואת כל ייחוסיה מאורעותיה עד דור אחרון, דור צופה לישועה קרובה⁴³. ועדיין נדרש עיון רב כדי לעמוד על המסקנות המעשיות הנובעות מכך, ועל הגבולות שיש לעמוד עליהם.

סיכום

את שיטתו של הרב זצ"ל בשאלת הביטחון בה' יש לראות על פי שיטתו הכללית. העקרונות שעליה מבסס הרב זצ"ל את מידת הביטחון הם שני מאמרים ב"אורות הקודש" (חלק ב):

1. האחדות הכללית

האחדות הכוללת (שם, שער שלישי), יש בה שני רבדים: האחד הוא תחושת השייכות אל הכול, שמכוחה חש האדם ששום דבר בעולם אינו עומד נגדו (לעיל אות ו/5).

הרובד השני, העמוק יותר - הוא הנוכחות הא-להית בבריאה בכללה ובכל חלק מחלקיה. ברובד זה עוסק הרב זצ"ל (שם עמ' שצט-ת), בפרק בו הוא עומד על הגישות השונות בדבר היחס שבין הבורא לבין הבריאה. הדעה הראשונה שהרב מביא שם היא הבסיס לשיטה הרואה את ההשתדלות כסותרת את הביטחון:

טבע הדבר הוא שבההשקפה הרגילה, אותה ההתבוננות הא-להית הבאה **מהדעה המונותיאסטית**... היא מסבבת לפעמים עצב וחלישות נפש, מפני הרפיון הבא ברוח האדם בצירוף, שהוא, בתור נמצא מסובב מוגבל וחלש, רחוק הוא מהשלמות הא-להית.

לפי דעה זו, דבקתו של האדם בה' באה דווקא מתוך תודעת חולשה וקטנות, שהיא המבססת את התלות בבורא. לעומת זאת מביא שם הרב את השקפתו שלו, שהיא "ההשקפה הא-להית הכוללת":

פחות מההשקפה הזאת מייגעת את האדם ההשקפה המונותיאסטית הנוטה להסברה **הפנתיאסטית**⁴⁴ כשהיא מזדככת מסיגיה, המובלטת בחלקים רבים ממנה בהחלק התבוני של החסידות החדשה⁴⁵, שאין שם

דבר מבלעדי הא-להות.

...ראוי היה... להשקפת עולם זו להיות מחלישה את רוח האדם... אלא שזו האחרונה משיבה לאדם מיד את עוז נצחו. היא רק מעודדת אותו שאין לו לשכוח את אמיתת הווייתו, ושעליו להתרחק מכל אורחות החיים הנובעים מהמחשבה הטעותית של הישות של עצמו הפרטי, הקרוע ברוחניותו מהאין סוף הא-להי.

43. תודעת ביטחון זו באה לידי ביטוי ביתר שאת וביתר עוז במאמריו של הרצי"ה זצ"ל בשנים הסמוכות לקום המדינה ובימי מלחמת השחרור. עי' במאמריו בספר לנתיבות ישראל (ח"א עמ' סג-סד, עד-ק"ז).

מקורות לכך שלא יהיה חורבן שלישי - ירושלמי (שביעית פ"ו ה"א); פסיקתא רבתי (ד"ה א"ר יצחק); תנחומא (פר' שופטים סי' ט); אוצר המדרשים (עמ' קכו); ילק"ש (זכריה רמז תקפא).

44. הפנתיאזים הוא השקפתו של הפילוסוף מאמסטרדם. החסידות, לעומת זאת, אינה גורסת פנ-תיאזים = הכל א-להות, אלא, כלשונו של הרב הניר (קול הנבואה עמ' כג הע' קמה): "פנ-תיאזים = הכל בא-להות. הבנה זו, שהבורא הוא ישות אינסופית שמעבר לעולם אך שוכן בעולם מתבטאת בכפל המושגים "סובב כל עלמין" ו"ממלא כל עלמין", וכלשון הנביא: "קדוש, קדוש, קדוש (=נבדלות מוחלטת) - מלוא כל הארץ כבודו (=השראת השכינה בכל מקום)".

45. כוונת הרב זצ"ל לדברי האדמו"ר הזקן בספר התניא (שער הייחוד והאמונה פרקים ו-ז).

זהו יסודה של תפיסת הביטחון. האדם וכל כוחותיו אינו דבר נפרד מן הבורא אלא הבורא הוא שמופיע בו, בכל כוחותיו וכישרונותיו, בימתו ובחריצותו. משום כך, דבקותו של האדם בה' והתלות בו באות מתוך מודעות לעצמה השורה באדם מכוחו של הא-להי השוכן בו.

2. הטוב הכללי והתעלות העולם

יסוד שני, עליו עומדת תפיסת הביטחון של הרב זצ"ל הוא שני השערים הבאים ב'אורות הקודש': הטוב הכללי (שער רביעי) והתעלות העולם (שער חמישי). ההכרה בכך שהעולם הוא טוב, ואף הקלקולים הקיימים בו לא באו אלא להביאו למעמד יותר טוב, מבססת את הנכונות המלאה לקבל כל הנהגה א-להית בשלוות נפש, בידיעה שבסופו של דבר הכול מוביל לטובה. וכך כותב הרב (אוה"ק ב, תקג):

הביטחון בישועת ה' **הכללית** שיעשה לעולמו - רק היא היא הממתקת את כל החיים כולם. ואין השמחה נפרעת כלל ממה שאין היחיד בטוח **בעצמו** על דבר גורלו ביחס לאושר הגדול ההוא⁴⁶.
מלא חפץ לב הוא ביודעו שהטובה עתידה לבוא, שהעולם הוא מתוקן לאושר, שמציאות כדאית היא להיברא...
ובכל זאת הוא מאושר אושר ודאי; אושר הבא מתוך שאיפה אצילית התופסת תמיד את המציאות, את התיאוריה הכללית⁴⁷.

3. סגירת הענג

סגירת כל המעגלים וחיבורם של כל הרעיונות אלו לאלו - מופיעים בעולת ראייה (א, מט ד"ה וצור) בביאורו של הרב זצ"ל לפיוט "אדון עולם":

כאשר אנו רואים את הירידות הגדולות של שורשי המציאות... עד אחרית תהום המחשכים, ואנו חשים את הביטחון המאושר של **היש כולו** באדון עולם... יודע מזה כל פרט, כל יצור נוצר, כי ביד א-ל עליון - האב הרחום והחנן, הגיבור ורב להושיע - הננו כולנו כעוללים בידי אביהם הרחמן,
ואנו בטוחים בחלק הא-להי אשר עמנו, המאיר לנו בכל המחשכים. כי איך כל ההוויות כולן עולות כל כך בבטחה גמורה אל עליות מקור עדן הווייתם, אם לא על ידי אור חלק ה'... השוכן אתן תמיד; ומזה ידע כל יחיד את רז אמונת אומן אשר להביטחון השלם והגמור, המוכרח לחדור כל חדרי נשמתו, **כי תמיד חלק ה' עמנו. "וצור חבלי בעת צרה"**.

⁴⁶ ועי' עולת ראייה ב, עד ד"ה אומר לה'.

⁴⁷ ועי' אורות הקודש ב, תקמז, ביחס לתיאוריית ההתפתחות.